

МУЛЬТИПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ НІГІЛІЗМУ

У статті розглянуто нігілізм як неоднозначне й поліморфне поняття. Досліджено різні підходи до тлумачення та розв'язання питань, пов'язаних із нігілізмом. Розкрито людиномірність нігілізму в контексті відстеження варіативного смислового навантаження феномену. Встановлено, що нігілізм потрібно позиціонувати як спосіб пробудження людського духу, заперечення деструктивного конформізму й відсутності опору (пасивний песимізм).

Вже протягом кількох століть має місце чітка тенденція щодо опису стану людської культури. Його (стан) визначають як загрозливий та неспокійний. Глибинні зміни людського світогляду визначають кризовий синдром цивілізації. Мова йде про те, що віковічні цінності обертаються результатами недосяжності, розчарування, нудоти, розпачу та відчаю. Втрата цінностей є довготривалим процесом, який супроводжується не лише запереченням, деструкцією та переоцінкою колишніх непорушних орієнтирів життя, а й відчуттям необхідності, змін й оновлення. Все це в сукупності формує проблематику нігілізму як феномену ситуації кризи культури і висуває потребу пошуків відповідей на питання: що таке нігілізм; яка його природа і причини; в чому полягає сенс нігілізму; як його сприймати і подолати.

Мета даної статті – розкрити кризову природу феномену нігілізму шляхом відстеження динаміки зміни предмета нігілізму в історико-філософській думці.

Слово «нігілізм» на рівні буденної свідомості одразу ж викликає асоціації з поняттям заперечення, руйнації, втрати. Першоджерело поняття «нігілізм» – латин. nihil – «ніщо», «нічого», яке з ni-hilum (hilum – «щось нікчемне, те, що заслуговує презирства», переважно з негативними частками і словами) [1, с. 215-224]. Плідні думки з приводу етимології нігілізму ми віднаходимо в німецького філософа-екзистенціаліста М. Гайдеггера. Він зазначає, що кореневе значення латинського nihil, про яке замислювалися вже римляни (ni-hilum), не з'ясовано дотепер. У словниковому понятті нігілізм в усякому разі відноситься до ніщо і тим самим – якимось особливим чином – до суцього в його небутті. Небуття суцього, проте, вважається запереченням суцього. Ми звично думаємо про «ніщо» також і просто при будь-якому випадку заперечення. При бурінні у пошуках нафти «нічого» не знайдено, це означає: немає шуканого суцього. На питання: чи виявлена нафта? – в даному випадку відповідають: «ні». При бурінні не знайдено, звичайно, «нічого», але жодним чином не знайдено «Ніщо», тому що його бурильники не шукали, та й взагалі його не знайти жодним бурінням за допомогою механічних бурових веж і подібного оснащення [2].

Появу нігілізму в західній культурі пов'язують щонайближче з серединою XVIII ст. [3]. Попри те, що термін «нігілізм» щільно увійшов в європейську культуру, саме поняття нігілізму багато в чому невизначене, розмите, оскільки використовується по відношенню до найрізноманітніших феноменів. Так, наприклад, нігілістом називають Петра Ломбардського, котрий відкидав людську природу Христа, нігілістами вважають німецьких філософів-реформаторів гегелівського вчення, представників «філософії життя» А. Шопенгауера і Ф. Ніцше, російських лібералів, які зосереджували свою діяльність навколо «Російського слова», нарешті, просто будь-яких терористів – як правих, так і лівих.

Враховуючи таку поліфонію смислу, доцільно й необхідно спочатку нашого дослідження дати більш чітке визначення терміна «нігілізм».

Як відзначав А.І. Новиков, «в загальному й доволі абстрактному сенсі нігілізм – це заперечення, негативне відношення до певних, а то й до всіх сторін суспільного життя» [4, с. 10]. Однак таке визначення надто широке і навряд чи може нас задовольнити. Один із «Сучасних філософських словників» говорить, що нігілізм є «світоглядна система і соціально-філософська концепція абсолютного заперечення цінностей культури, релігійних і моральних норм, суспільних інститутів, історичного минулого» [5, с. 319]. «Історія філософії» (енциклопедія) дає наступне визначення: «Нігілізм – одна із характерних рис буддистської й індуїстської філософії» [6, с. 705]. Згідно з властивим їм нігілізмом (або песимізмом), в поцейбічному світі в принципі відсутня реальність, оскільки вона не має імені й форми; оформленою ж і такою, що отримала ім'я, є ілюзія, яка приносить страждання. Життя, таким чином, виступає нічим іншим як нескінченною зміною народжень і смертей, позбавленою сенсу і призначення [6, с. 705].

Важливою сутнісною рисою будь-якого нігілізму є заперечення. Однак слід відзначити, що поняття заперечення є значно ширше поняття нігілізму. Враховуючи поліваріативність нігілізму, слід зазначити, що помилковою є процедура зведення нігілізму до заперечення як частини до цілого. При цьому, досліджуючи співвідношення понять «нігілізм» і «заперечення», можна говорити про їх взаємопокладання.

А.І. Новиков виділяє наступні загальні риси нігілізму: 1) гіпертрофований сумнів і заперечення різних духовних і соціальних феноменів; 2) абсолютизація суб'єктивного початку; 3) використання найгірших способів боротьби проти застарілих культурних форм (аморалізм, антигуманізм і тому подібне); 4) слабкість і аморфність позитивної програми; 5) транзитивність нігілістичних концептів [4, с. 16-18].

Перейдемо до розгляду історичних форм нігілізму. Зокрема, в контексті античної філософської традиції ми будемо говорити не стільки про повновладний нігілізм, скільки про його ранні, протонігілістичні форми. На прикладі давньогрецької софістики, кінчної філософсько-етичної традиції й античного скептицизму відстежуватиметься варіативність смислового навантаження нігілізму як протонігілізму.

Софістам випало на долю не повторювати тези попередників про те провалля, що існувало між цілісністю світу й фатальною залежністю людини. У них вистачило мужності, а подекуди навіть й зухвальства, заговорити про свободу людини, яка виявлялася у пристрасному пориві, бажанні та загостреному почутті. Проте софісти не припустилися (за окремими виключеннями) абсолютного всезаперечення. Тому їхній нігілізм можна визначити як особливе відчуття оманливості в будь-якій усталеності [7, с. 79].

Філософія кініків також містить значну протонігілістичну компоненту. Головний принцип кінічного вчення – жити відповідно до вимог природи, нехтуючи вимогами соціальності як хибними та ілюзорними. Всі життєві зусилля спрямовуються максимумом «ні в чому не мати потреби». Звідси випливає відмова від цінностей і принад, що володіють людиною у суспільстві, а також ідеал самовладання, силою якого людина підпорядковує власне прагнення до насолоди [8, с. 281-282].

Розглядаючи скептицизм, ми матимемо справу з гносеологічним нігілізмом, а також його наслідком – моральним скепсисом. Хоча скептицизм є однією з форм нігілізму – його палітра вияву неоднорідна. В цьому контексті слід відзначити думку Т.В. Лютого про те, що, зазвичай, виокремлюють скептицизм «повний» і «частковий», або ж граничний та помірний. У нашому розгляді постане граничний скептицизм, позаяк саме в ньому найвідчутніше проглядає нігілістична настанова. Так, дослідник Т.В. Лютий зазначає, що крайній скептицизм виходить з положення, згідно з яким сумнів є результатом рівнозначності протилежних тверджень. У випадку, коли заперечувального твердження немає, його треба утворити шляхом негації стверджувального. Тому до певної міри скептицизм треба визначити як мистецтво заперечення. Проте не можна говорити, що це заперечення виникає через пусту примху. Навпаки, воно постає як методологічний розгляд [7, с. 87-88].

Знайомство з науковою літературою з проблеми нігілізму одразу дозволяє визначити таку основну рису досліджень цього феномену, як мультипарадигмальність, тобто наявність різних дослідницьких підходів до тлумачення та розв'язання питань, пов'язаних із нігілізмом. Серед них можна виділити наступні: пізнавальний, політичний, правовий, релігійний, етичний (моральний).

Зупинимось детальніше на виділених вище підходах та розуміннях проблеми нігілізму. Поняття «нігілізм» використовується в багатьох сферах діяльності людей. Пізнавальний нігілізм (агностицизм) заперечує об'єктивну істину, політичний (анархізм) – доцільність державної влади і політичних організацій, правовий – необхідність законності і правопорядку, релігійний (атеїзм) – релігію, моральний (імморалізм) – загальнозначущий зміст моралі і т.д.

До сих пір не існує єдиної типології історичних форм нігілізму, не дивлячись на те, що спроби конструювання такої типології неодноразово робилися. Так, О. Шпенглер в своїй знаменитій праці «Сутінки Європи» відзначає те, що поняття декадансу, нігілізму, переоцінки всіх цінностей, волі до влади глибоко коріняться в сутності західної цивілізації і відіграють прямо-таки вирішальну роль в її аналізі [9, с. 154].

М. Гайдеггер, аналізуючи феномен європейського нігілізму, відзначав три його форми [2, с. 63-176]. По-перше, це панування безсенсовості, знецінення всього суцього. Відсутність ієрархії цінностей приводить до рівнозначності всіх цінностей, до уявлення про те, що всі вони відносні, а отже, в цілому загальнозначущого сенсу в них немає. По-друге, нігілізм відстежується в переконанні, що людський світ, соціум витканий лише з «психологічних потреб» і являє собою мережу пересічних приватних інтересів. Звідси, по-третє, уявлення про те, що в світі, в суспільстві, в людині відсутня будь-яка організація, єдиний порядок і цілісність системи життєвих стосунків. Всі ці форми повною мірою представлені в тому явищі, яке ми називаємо правовим нігілізмом.

Приведемо гносеологічну характеристику нігілізму М. Гайдеггера: «...Немає жодної істини. Немає абсолютних властивостей речей, немає “речі в собі”. Це само по собі лише нігілізм і притому крайній. Він бачить цінність речей саме в тому, що цим цінностям не відповідає і не відповідає жодної реальності» [10, с. 41]. Тут йдеться про крайню форму агностицизму, що межує з соліпсизмом.

І нарешті, практична його характеристика: «Нігіліст-філософ переконаний, що все, що здійснюється – безглуздо і даремно» [11, с. 50]. Саме цьому пункту абсолютно протистоїть ніцшеанська теорія волі до влади й ідея надлюдини.

А. Камю вважав, що історія сучасного нігілізму починається з карамазівського «все дозволено». При цьому нігілізм не є лише відчай і заперечення, але, перш за все, воля до них [12]. Т. Адорно при дослідженні феномену нігілізму робить відсилку до філософії Ф. Ніцше. Він відзначає те, що Ф. Ніцше використовує це поняття з відтінком іронії (а наші вуха ледь-ледь глухі, аби почути її); його мета – викрити антитезу того, що мається на увазі під словом «нігілізм» в змовницькій практиці; для Ніцше нігілізм позначає все протилежне християнству, яке розуміється як інституціоналізоване заперечення волі до життя. Після цього висновку філософія вже була не в змозі відмовитися від самого терміна. На противагу Ніцше вона переосмислила і переорієнтувала поняття нігілізму в руслі конформізму: воно перетворилося на інваріант поняття про стан, який або розцінюється і засуджується як ніщо, або сам виносить про себе судження як про ніщо. Що характерно для звички мислити нігілізм як зло за будь-яких умов, так це те, що нігілістичний стан начебто знаходиться в очікуванні свого роду ін'єкції смыслом; при цьому не враховується, чи є критика всього негативного, що приписується нігілізму, обґрунтованою або, навпаки, безпідставною [13, с. 335-340].

Австрійський філософ В. Краус розрізняє соціально-політичний, психолого-невротичний і філософський нігілізм. На його думку, всі три підтримують один одного, створюючи порочне коло нігілізму. Сучасний нігілізм є традиційна форма нігілізму, описана в літературі XIX ст., в додачу його невротичний прояв. Різні форми нігілізму, за Краусом, пов'язані із занепадом почуття провини і особистої відповідальності в століття

панування науково-технічної картини світу, а також з тим, що в структурі внутрішнього світу сучасної людини недостатньо впливу «над-Я» як противаги для нестримних жадань індивіда [14].

Американський дослідник філософії Ф. Ніцше А. Данто відмічає те, що взагалі слово «нігілізм» означає негативність і порожнечу, але фактично вказує на два напрямки думки – «нігілізм порожнечі» і «нігілізм негативності». Здійснивши диференціацію поняття «нігілізм», філософ відстежує етимологію його різновидів. «Нігілізм порожнечі» генетично походить від буддизму і індуїзму і являє собою вчення про те, що реальність як така не має ні імені, ні форми, а те, що має ім'я і форму – ілюзія, що приносить страждання. Тому, якщо ми прагнемо до спасіння, то рятуємось від реальності як такої. «Нігілізм негативності» або власне нігілізм, який набув розквіту в Європі і особливо в Росії в останні десятиліття XIX ст., представляє собою негативну й деструктивну установку по відношенню до сукупності моральних, політичних і релігійних вчень, які нігілісти сприймали як обмежені й невіглаські. На противагу своїм старшим сучасникам нігілісти заявляли, що вони вірять в ніщо, хоч конкретно це означало, що вони втратили довіру до переконань, смаків і установок старшого покоління, а заодно й до їх авторитету [15, с. 35-36].

Зупинимось детальніше на характеристиці, яку дає А. Данто «нігілізму негативності». Європейські нігілісти другої половини XIX ст., вважає мислитель, некритично вірили в реальність факта. При цьому вони ставали на позиції вульгарного матеріалізму і від імені такої науковості оголосили беззмисловими принципи, які їх не влаштовували. Нігілісти приймали матеріалізм за науку в цілому, зробили з нього установку, єдино сумісну, з їх точки зору, з науковістю, причому в них, безперечно, був присутній компонент віри, навіть релігійної віри, яка пронизувала їх нігілізм, роблячи його незрозумілим. Чи не всі мислителі XIX ст., зазначає А. Данто, були свого роду провидцями, прихильними до того чи іншого способу всезагального порятунку. Те ж саме сталося й з нігілізмом; тут, як і скрізь, не наука витісняла релігійну віру, а одна релігійна установка змінювала іншу. «Надія на справедливу подяку в іншому житті була замінена психологічно нерозрізною надією на справедливий розподіл в цьому житті, на появу розумних і науково обґрунтованих інститутів, які практично неминуче виникнуть, як тільки старі порядки і закріплені законом майнові права будуть зметені разом з тими ідеями, які їх захищали й підтримували» [15, с. 37].

Цікавим мені видається дослідження проблеми нігілізму крізь призму екзистенціальної філософії С. Франка. Дослідник вказує на зв'язок моралізму та нігілізму, який не лежить на поверхні. Нігілізм означає для С. Франка однобічне урізання людини через визнання лише відносних утилітарних потреб (потреб «земного життя»), а значить, і суспільний рух, спрямований на рівень земного життя, тяжіє до нігілізму [11, с. 84]. «Релігія служіння земним потребам і релігія служіння ідеальним цінностям стикаються тут між собою» [11, с. 87]. Нігілізм постає відкиданням абсолютних вимірів людського життя, внаслідок чого тільки моральна належність, повинність і утримують людину в її людському стані – звідси диктатура моралі, оскільки немає онтологічного виходу на Абсолют. Зі страху перед відірваними від життя утопіями ми впадаємо в «обожнення інтересів ближнього (“народу”), звідси слідує визнання, що вище та єдине завдання людини – це служіння народу, а звідси, у свою чергу, слідує аскетична ненависть до всього, що заважає або навіть тільки не сприяє здійсненню цього завдання. Життя не має жодного об'єктивного, внутрішнього смислу; єдине благо в ньому є матеріальна забезпеченість, задоволення суб'єктивних потреб; тому людина має присвятити всі свої сили поліпшенню долі більшості, і все, що відволікає її від цього, є зло і має бути безжалісно знищене» [11, с. 88].

Ставлення до дослідження проблеми нігілізму ніколи не було однозначним. Так, в радянські часи у філософії та етиці встановлювались жорсткі рамки на все, що було пов'язане із особистісними негативними переживаннями, з регресом духовної сили людини, з трагізмом людського буття, оскільки це йшло всупереч оптимістично налашто-

ваній, соціально активній та прогресивній «радянській людині». Тому в словниках тієї доби поняття «нігілізм» трактувалось радянською філософською наукою спрощено і разом з тим однобоко, фрагментарно й заідеологізовано, мав місце редуціоністський підхід до осмислення проблеми. Зокрема, «Філософський словник» (1963) тлумачить нігілізм як «абсолютне заперечення, не пов'язане з жодними позитивними ідеалами» [16, с. 309].

Проблема нігілізму як явища культури в ситуації кризи розглядається тепер під кутом зору дотичності, в континуумі з людською повсякденністю, екзистенційними вимірами людського існування, постановкою людиною смисложиттєвих питань тощо. Розуміння нігілізму як виключно негативного явища (лат. – nihil – нічого, ніщо) – заперечення всіх норм, принципів, законів є неповним, фрагментарним. В цьому контексті важливо зазначити, що існує два шляхи подолання цієї хвороби всіх часів і народів, бо нігілісти не можуть стверджувати ні буття, ні своєї особистості. Перший, масовий – це занурення в задушливий маленький світ буднів пересічної людини. Другий – перемога над своїм «Его» – шлях духовного самовдосконалення. Важливим аспектом дослідження нігілізму є розкриття неоднозначності й поліморфності поняття «нігілізм», прослідкування динаміки зміни предмета нігілізму в історико-філософській думці, з'ясування в цьому контексті варіативного смислового навантаження цього феномену тощо. Одним з пріоритетних завдань виступає обґрунтування людиномірності нігілізму, його філософсько-антропологічного підґрунтя, кризової природи нігілізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соколов А.Н. Отражение идеи нигилизма в русской лексикографии XIX века / А.Н. Соколов // Философский век : альманах. Вып. 18. История идей как методология гуманитарных исследований. Часть 2. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский Центр Истории Идей, 2001. – 264 с.
2. Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер. – Москва : Республика, 1993. – С. 63-176.
3. Müller-Lauter W. Nihilismus / W. Müller-Lauter // Historisches Wörterbuch der Philosophie. Bd. 1 / Hrsg. Joachim Ritter und Karl-Friedrich Gründer. – Basel; Stuttgart, 1984. – S. 846-853.
4. Новиков А.И. Нигилизм и нигилисты. Опыт критической характеристики / Новиков А.И. – Ленинград : Лениздат, 1972. – 296 с.
5. Современный философский словарь. – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск : Панпринт, 1998. – 1064 с.
6. История философии : энциклопедия. – Минск : Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. – 1376 с.
7. Лютий Т.В. Нігілізм: анатомія Ніщо / Лютий Т.В. – Київ : Парапан, 2002. – 296 с.
8. Філософський енциклопедичний словник. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.
9. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / Шпенглер О. – Москва : Мысль, 1993. – 663 с.
10. Хайдеггер М. Время и бытие / Хайдеггер М. – Москва : Республика, 1993. – 447 с.
11. Франк С.Л. Сочинения / Франк С.Л. – М. : Правда, 1990. – 608 с.
12. Camus A. L'homme revolte : essays / Camus A. – Paris : Gallimard, 1965. – 372 p.
13. Адорно Т. Негативная диалектика / Адорно Т. – Москва : Научный мир, 2003. – 374 с.
14. Kraus W. Nihilismus heute oder die Geduld der Weltgeschichte / Kraus W. – Hamburg : Zsolnay, 1983. – 183 S.
15. Данто А. Ницше как философ / Данто А. – Москва : Идея-пресс, 2000. – 279 с.
16. Философский словарь. – Москва : Политиздат, 1963. – 544 с.

Андрей Степанов

Мультипарадигмальний підхід к анализу феномена нигилизма

В статье рассмотрен нигилизм как неоднозначное и полиморфное понятие. Исследованы различные подходы к толкованию и решению вопросов, связанных с нигилизмом. Раскрыта человекомерность нигилизма в контексте отслеживания вариативной смысловой нагрузки феномена. Установлено, что нигилизм нужно позиционировать как способ пробуждения человеческого духа, отрицание деструктивного конформизма и отсутствия сопротивления (пассивный пессимизм).

Andrij Stepanov

Multiparadigmatic Approach to Analysis of Nihilism Phenomenon

Nihilism is considered as ambiguous and polymorphic concept. Different approaches to the interpretation and solution of issues associated with nihilism are investigated. Human measurement of nihilism in the context of tracking meaning of varied semantic capacity of the phenomenon is revealed. It is determined that nihilism must be positioned as a way of awakening of the human spirit, denial of destructive conformism and absence of resistance (passive pessimism).

Стаття надійшла до редакції 25.05.2010.